

MÁDENIYAT HÁM CIVILIZACIYANÍŇ ÓZ ARA BAYLANÍS MÁSELESİ

Utepergenova Amangul Kengesbaevna – *tariyx ilimleri boyınsha*

filosofiya doktori(PhD), docent

utepergenova85@gmail.com

ÓzMKÓMI Nókis filiali

Keñesbaeva Nazira Nazarbaevna – *4-kurs studentı*

Qaraqalpaq mámleketlik Universiteti

ВОПРОС ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КУЛЬТУРЫ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Утепбергенова Амангуль Кенгесбаевна – *по истории*

Доктор философии (PhD), доцент

Нукусский Филиал ГИИКУз

Кенесбаева Назира Назарбаевна – *Студентка 4 курса*

Каракалпакского государственного университета

QUESTION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN CULTURE AND CIVILIZATION

Utepergenova Amangul Kengesbaevna – *History Department Doctor of Philosophy (PhD),*

Nukus Branch, Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Kenesbayeva Nazira Nazarbaevna – *4th-year student*

Karakalpak State University

Tayanch so‘zlar: civilizatsiya, madaniyat, taraqqiyot, texnologik taraqqiyot.

Rezyume. Maqolada Civilizatsiya va madaniyat jamiyat taraqqiyotining umumiy darajasi sifatida tahlil qilingan. Madaniyat va civilizatsiyaning mazmunini belgilaydigan, uning ma’naviy asosini yaxlit bir jarayon sifatida ilmiy tahlilda yoritilgan.

Ключевые слова: цивилизация, культура, технологическое развитие, прогресс.

Резюме. В статье цивилизация и культура проанализированы как общая степень развития общества. Научный анализ освещает содержание культуры и цивилизации, их духовную основу как единый процесс.

Keywords: civilization, culture, technological development, progress.

Summary. The article analyzes civilization and culture as the overall level of society's development. The scientific analysis highlights the content of culture and civilization, their spiritual foundation as a single process.

KIRISIW. Civilizaciyanıń mánisin túsiniwde oǵan tiyisli bolǵan mádeniyattıń rolin ańlaw áhmiyetli. Eger óndiris kúshleri civilizaciyanıń materiallıq tiykarın qurasa, mádeniyat jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawların qamtıp aladı, onıń kórinisin hám ózine tán ózgesheliklerin belgileydi. Mádeniyat tek ruwxıy turmısqa emes, al óndiris procesine de tásir kórsetedi. Sol sebepli `mádeniyat jámiyetin qalıplesiwi, rawajlanıwı hám bar bolıwında áhmiyetli faktor esaplanadı. Civilizaciya insanıyat rawajlanıwınıń belgili basqıshın bildiredi. Ol jámiyetin ekonomikalıq, siyasiy, texnikalıq hám sociallıq rawajlanıw dárejesi menen belgilenedi. Hár bir civilizaciya ózine tán mádeniyat, qádiriyat hám dástúrlerge iye boladı. Mádeniyat bolsa insanıń ruwxıy iskerligi ónimi bolıp, onda ilim, ádep-ikramlılıq, kórkem óner, úrp-ádet hám qádiriyatlar jámlesedi. Usı tárepten mádeniyat hám civilizaciya bir-biri menen tıǵız baylanıslı bolsa da, olar birdey túsiniq emes.

Civilizaciya sózi latin tilinen alıńan bolıp, “puqaralıq”, “qalalıq” yaki “jámiyetke tiyisli” degen mánilerdi ańlatadı. “Sivilizaciya” túsiginin dáslep shotland tariyxshısı hám filosofi A. Fergusson (1723-1816) jáhán tariyxıy procesinıń belgili bir basqıshın bildiriw ushin qollaǵan. Keyinrek francuz aǵartıwshıları bul túsiniqti aql-parasat hám ádalatqa tiykarlangan jámiyet mánisinde qollanadı.

Waqt ótiwi menen civilizaciya túsinigine túrlishe mazmun berile basladı. Ayırım alımlar onı mádeniyattıń, geyde tek materiallıq mádeniyattıń sinonimi sıpatında talqılaǵan. Nemis filosofi O. Shpengler bolsa kerisinshe, civilizaciyanı mádeniyattıń qarama-qarsı basqıshı, yaǵniy mádeniyattıń kriziske bet burıw dáwiri sıpatında túsindirdi. Angličan tariyxshısı hám sociologi A. Toynbi bolsa salıstırmalı jabıq hám ózine tán jámiyetlerdi ańlatıw ushin usı túsiniqten paydalanǵan.

XIX ásir baslarına shekem «civilizaciya» túsinigine úsh túrli tiykarǵı kózqaras bar edi:

- civilizaciya insaniyattın birden-bir hám bir pútın progressiv rawajlanıw idealı sıpatında;
- civilizaciya adamzat rawajlanıwının belgili basqıshı sıpatında;
- lokal-tariyxıy civilizaciyalardıń bar ekenligin, xalıqlar hám etnoslardıń siyrek ushırasatuǵınlıǵın tán alıwshı kózqaras sıpatında.

Francuz tariyxshısı F.Gizo civilizaciyanıń etnotariyxıy koncepciyasını islep shıqqan. Oǵan muwapıq, insaniyattın ulıwma rawajlanıwı túrli xalıqlardıń mádeniy rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslı bolıp, olar arasında ayırım qarama-qarsılıqlar da boladı. Gizo bir tárepten lokal civilizaciyalardıń bar ekenligin tán alǵan bolsa, ekinshi tárepten adamzattın ulıwma rawajlanıwı ideyasın da qollap-quwatlaǵan.

Evropa filosofiyalıq oy-pikirinde tariyxıy rawajlanıwdıń tuwrı sıızılıq rawajlanıw teoriiyası qalıplesken bolıp, oǵan muwapıq adamzat tariyxı tómengi basqısttan joqarı hám jetiliske basqıshqa qaray rawajlanıp baradı. Hár bir xalıq usı progress jolınan ótedi dep esaplanǵan.

METODLAR. Metodologiya tiykarında «tariyxıy» hám «tariyxıy emes» xalıqlar koncepciyası qalıplesti. Bul dáwirde tariyxıy rawajlanıwdı túsindiriwshi bir qatar teoriyalar payda boldı. Sonıń ishinde, Gegel tárepinen «ruwxıy rawajlanıwdıń úsh basqıshı» nızamı alǵa qoyılıp, onda jámiyettiń rawajlanıwı shańaraq, puqaralıq jámiyet hám mámleket basqıshları arqalı túsindirildi. O. Kont bolsa «oy-pikir evolyuciyasınıń úsh basqıshı» teoriyasın jaratıp, insan oy-pikiri teologiyalıq, metafizikalıq hám pozitiv basqıshlardan ótetuǵının atap ótti. K. Marks tárepinen islep shıǵılǵan «sociallıq-ekonomikalıq formaciya» teoriyası bolsa jámiyettiń rawajlanıwın ekonomikalıq qatnasıqlar hám óndiris usılı menen baylanıslı halda túsindirip berdi.

Rus filosofi N. Danilevskiy «Rossiya hám Evropa» shıǵarmasında Rossiya civilizaciyasınıń qalıplesiwi hám rawajlanıw máselelerin talqılaǵan. Ol insaniyat birden-bir civilizaciya sıpatında rawajlanadı degen kóz-qarastı biykarladı hám de tariyxıy proceste hár bir xalıqtın ózine tán hám tákirarlanbas mádeniy-tariyxıy tipi bar ekenligin tiykarlap berdi. Onıń pikirinshe, hár bir xalıqtın mádeniyatı, qádiriyatı hám civilizaciyası basqa xalıqlardıkinen ózgeshelenedi hám olardı tolıq ózlestiriw múmkin emes. Danilevskiy mádeniy-tariyxıy tiplerdiń rawajlanıwın belgili basqıshlar arqalı túsindiredi. Oǵan muwapıq, xalıqlar dáslep etnikalıq birlik sıpatında qalıplesedi, keyin ala mámleketshilik basqıshına ótedi hám aqırında civilizaciya dárejesine

kóteriledi. Usı proceste mádeniy-tariyxıy tipler ózgerip, rawajlanıp baradı.

N. Danilevskiy ideyaları keyin ala nemis filosofi O. Shpengler tárepinen jáne de rawajlandırıldı. O. Shpengler óziniń «Evropa quyashınıń sóniwi» shıǵarmasında Batis Evropaǵa tán bolǵan evropocentrizm, progressizm hám tariyxıy rawajlanıwdıń tek tuwrı sıızılıq tiykarında rawajlanıwı haqqındaǵı kózqaraslardı sıńǵa aldı. Ol mádeniy-tariyxıy procestin aylanba háreketi teoriyasın alǵa súrip, jáhán mádeniyatı túrli civilizaciyalardan quralǵanlıǵın atap ótti. Shpenglerdiń pikirinshe, hár bir civilizaciya tuwıladı, rawajlanadı, hám belgili waqıt ótkennen keyin kriziske ushıraydı. Sol sebepli barlıq mádeniyatlar óz rawajlanıw dárejesi jaǵınan teń hám ózine tán esaplanadı.

O. Shpenglerdiń pikirinshe, jáhán mádeniy rawajlanıwı sózsiz túrde úsh tiykarǵı basqısh arqalı rawajlanadı. Birinshi basqısh - jaslıq dáwiri bolıp, bul dáwir mifologiyalıq hám tımsallı oylaw menen xarakterlenedi hám de dáslepki mádeniyattın qalıplesiwin bildiredi. Ekinshi basqısh - gúllep-jaslaw hám rawajlanıw dáwiri esaplanıp, onda metafizikalıq hám diniy mádeniyat rawajlanadı. Úshinshi basqısh bolsa túskinlik dáwiri bolıp, bunda mádeniyat áste-aqırın óziniń dóretiwshilik kúshin joǵaltıp, qatıp qalǵan halatqa ótedi.

Shpenglerdiń aytıwınsha, áyne usı túskinlik basqıshında mádeniyat civilizaciyaǵa aylanadı. Onıń teoriyası boyınsha, civilizaciya mádeniyattın eń sońǵı basqıshı bolıp, ol barlıq jámiyetlerde derlik birdey belgi hám ózgesheliklerde kórinedi. Bunday jaǵdayda tutas mádeniy álem óziniń janlı hám dóretiwshilik mánisin joǵaltadı. Nátiyjede aldın jámiyetti ilhamlandırǵan hám rawajlandırǵan mádeniy qádiriyatlar áste-aqırın hálisirep baradı.

O. Shpengler tariyxıy procestin aylanbalı háreketi hám tariyxıy «ritm» ideyasın alǵa súrdi. Onıń pikirinshe, tariyx bárqulla bir baǵdarda tuwrı sıızılıq boylap rawajlanbaydı, bálki belgili dáwirler dawamında tákirarlanıp turatuǵın ciklli process esaplanadı.

Tap usı kózqaras keyin ala civilizaciyanıń ciklli rawajlanıwı koncepciyasınıń qalıplesiwine tiykar boldı. XX ásirdiń iri tariyxshı hám filosoflarınan biri bolǵan A. Toynbi bolsa civilizaciyanı bir pútın sistema sıpatında analiz etti. Ol civilizaciyanıń barlıq bólekleri hám elementleri bir-biri menen tıǵız baylanıslı ekenligin atap ótti. Toynbi pikirinshe, civilizaciya tarbiyat yamasa sociallıq ortalıq tárepinen júzege kelgen hár qıylı «shaqırıqlarǵa» jámiyettiń juwabı sıpatında payda boladı.

Máselen, qıyın tábiyiy shárayatlar yamasa sociallıq basımlar xalıqlardı rawajlanıwǵa iytermeleydi hám nátiyjede jańa civilizaciya qalıplese.

Házirgi dáwirde civilizaciya túsiniǵı tómenдеги hádiyselerdi ańlatıw ushın qollanıladı:

- sociallıq rawajlanıwdıń jabayılıq hám varvarlıqtan keyin keletuǵın basqıshın;

- ulıwma adamzat jámieti rawajlanıwınıń belgili bir basqıshın (misalı, neolit, kapitalistik yamasa házirgi zaman civilizaciyası);

- belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formatciyanı (máselen, qulshılıq yamasa kapitalistik civilizaciya);

- geografialıq jaqtan parıqlanıwshı birliklerdi (máselen, Evropa, Aziya yamasa Jaqın Shıǵıs civilizaciyası);

- diniy tiyisligi menen parıqlanıwshı mádeniy birliklerdi (xristianlıq yamasa islam civilizaciyası);

- kelip shıǵıwı hám planetarlıq tiyisligi boyınsha ajratılatusın birliklerdi; (misalı, jer civilizaciyası hám jerden tısqarı civilizaciya);

- etnikalıq tiyisligine qaray parıqlanıwshı sociallıq-mádeniy birliklerdi; (máselen, arab yamasa hind civilizaciyası);

- keńislik hám waqıtta sheklengen jámiyetlerdi (máselen, Áyyemgi Mısır yamasa Vavilon civilizaciyası) hám t.b.

Máselen, Evropa civilizaciyası, Islam civilizaciyası, Hind civilizaciyası yamasa Áyyemgi Misr civilizaciyası sıyaqlı túsinikler buǵan misal bola aladı. Búgingi kúnde de jámiyetlik pánlerde civilizaciya túsiniǵı túrli mazmunda qollanıw kelinbekte. Biraq bul kózqaraslardıń barlıǵın birlestiretuǵın ulıwma tárepi sonda, olar tariyxıy process hám jámiyetniń rawajlanıwındaǵı ózine tán ózgesheliklerdi bildiriwge xızmet etedi.

Hár qanday ilimiy túsini belgili bir mazmundı ańlatıwı hám belgili bir sociallıq qubılıs hám processlerdi túsindiriwge xızmet etiw kerek. Sol sebepli ol metodologialıq áhmiyetke de iye boladı. Tap usı kózqarastan qaraǵanda, «civilizaciya» túsiniǵınıń barlıq jaǵdaylarda birdey mániste qollanıwı durıs emesligin kóriw múmkin.

Civilizaciya túsiniǵın jámiyet rawajlanıwınıń jabayılıq hám varvarlıqtan keyingi basqıshın ańlatıw ushın qollanıw belgili mániste orınlı. Sebebi, bul jantasıw adamzat jámiyetiniń dáslepki dúzimnen keyingi rawajlanıw jaǵdayın ulıwma tárizde qamtıp aladı. Varvarlıqtan civilizaciyaǵa ótiw procesi jámiyet turmısında áhmiyetli ózgerislerdiń júz beriw menen xarakterlenedi. Atap aytqanda, ónermentshiliktiń

diyqanshılıqtan ajralıwı, tovar islep shıǵarıwdıń qalıplesiwı, sawdanıń rawajlanıwı, sawdagerler qatlamınıń payda bolıwı, metall pullardıń aylanısqa kiriwı, jazıwdıń júzege keliwı, aqlıy hám fizikalıq miynetniń ajralıwı hám de siyasiy hákimiyatniń qalıplesiwı mine usınday belgiler qatarına kiredi.

Bunday jantasıwda civilizaciya túsiniǵı social-ekonomikalıq formatsiya túsiniǵine qaraǵanda keńirek mazmun iyeleydi. Sebebi formaciya jámiyet rawajlanıwınıń belgili bir tariyxıy basqıshların bildirse, civilizaciya túsiniǵı jámiyet rawajlanıwınıń ulıwma jaǵdayın hám ózine tán ózgesheliklerin de qamtıp aladı.

Sonıń menen birge, civilizaciyanı tek formaciya arqalı túsindiriw jeterli emes. Sebebi, formaciya teoriyası varvarlıqtan keyingi dáwirde jámiyetlerdiń túrlishe rawajlanıwın, olardıń mádeniy, tariyxıy hám milliy tárepten ózine tánligin tolıq túsindirip bere almaydı. Házirgi dáwirde kóplegen mámleketler rawajlanıwıń kapitalistik basqıshında turǵan bolsa da, olar arasında mádeniyat, qadıriyatlar, tariyxıy tájiriye hám sociallıq turmıs tárizinde sezilerli ayırmashılıqlar bar. Usı tárepten civilizaciya túsiniǵı jámiyet rawajlanıwınıń hár túrliligin tereńirek ańlaw imkanın beredi.

Civilizaciya túsiniǵın ulıwma adamzat jámiyeti rawajlanıwınıń belgili bir basqıshın yamasa belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formaciyanı bildiriw ushın qollanıw da hár dayım durıs esaplanbaydı. Sebebi bunday qatnasta bul túsiniktiń ilimiy hám biliw áhmiyeti sezilerli dárejede kemeydi. Basqa tárepten, eger civilizaciya túsiniǵı belgili bir sociallıq-ekonomikalıq formaciyanıń sinonimi sıpatında qollanılsa, onda bul túsiniń óziniń erkin mazmunın joǵaltadı. Nátiyjede civilizaciya túsiniǵı formaciya teoriyasın tákirarlawshı ápiwayı atamaǵa aylanıp qaladı. Tiykarında bolsa civilizaciya jámiyet rawajlanıwınıń tek ekonomikalıq emes, al mádeniy, ruwxıy, tariyxıy hám milliy táreplerin de ózinde jámlewshi keń kólemli túsiniń. Sol sebepli onı tek ǵana formaciya menen teńlestiriw tolıq hám jetik kózqaras bolıp esaplanbaydı.

Civilizaciya obyektiv sociallıq qubılıs esaplanıp, ol ádette belgili bir xalıq, region, jámiyet, mámleket yaki pútkil insanıyatqa qarata qollanıladı. Sol sebepli «Shıǵıs civilizaciyası», «Batis civilizaciyası», «civilizaciya jámiyet» yamasa «civilizaciya mámleket» sıyaqlı sózler ilimiy ádebiyatlarda keń ushırasadı. Bunda civilizaciya jámiyetniń rawajlanıw dárejesi, mádeniyatı hám sociallıq rawajlanıwın kórsetiwshi túsiniń sıpatında kórinedi.

Biraq civilizaciya túsiniń tek geografıyalıq jaqtan parıqlanıwshı birliklerdi ańlatıw ushın qollanıw barlıq waqıtta da durıs emes. Máselen, Aziya materigi tariyx dawamında birden-bir ekonomikalıq yamasa mádeniy bir pútinlikti payda etpegen. Házirgi kúnde de Aziyada rawajlanıwdıń túrli basqıshlarında jasap atırǵan xalıqlar bar. Álbette, bir aymaqta jasaw nátiyjesinde ayırım ulıwma mádeniy hám sociallıq tárepler qalıplesiwi múmkin, biraq bul jaǵday dini, tili, úrp-ádeti hám turmıs tárizi boyınsha bir-birinen keskin parıq qılatuǵın xalıqlardı birden-bir tariyxıy birlik dep esaplaw ushın jeterli tiykar bola almaydı. Sonday-aq, civilizaciya túsiniń diniy tiyislilik tiykarında qollanıw da belgili sheklewlerge iye. Sebebi, islam dúnyası da, xristian dúnyası da tariyxta absolyut bir pútin birlikti quraǵan emes. Hár bir din ishinde hár qıylı aǵım hám baǵdarlardıń bar ekenligi de buni tastıyıqlaydı. Diniy tiyislilik xalıqlardıń mádeniyatı hám turmıs tárizine tásir kórsetiwi múmkin, biraq ol jámiyet turmısın tolıq belgilep bere almaydı.

«Jer civilizaciyası» yamasa «jerden tısqarı civilizaciýalar» sıyaqlı túsiniklerdi qollanıwda da abaylılıq kerek. Sebebi bul jaǵdayda «civilizaciya» túsiniǵi kóbinese «insanıylıq» yamasa «tariyx» túsiniyeleriniń sinonimi bolıp qaladı. Bunnan tısqarı, jerden tısqarı civilizaciýalar haqqında anıq ilimiy maǵlıwmatlardıń joqlıǵı bul túsiniyelerdiń logikalıq tiykarın ázziletedi.

Civilizaciya túsiniǵiniń tiykarǵı mazmunı hám onıń ózine tán tárepleri «sociallıq-ekonomikalıq formatsiya» hám de «mádeniyat»

túsiniyler menen salıstırılǵanda jáne de ayqın kórinedi. Sebebi civilizaciya tek ekonomikalıq rawajlanıw emes, al jámiyettiń mádeniy, tariyxıy hám ruwxıy ózgesheliklerin de ózinde jámleydi.

Formatciya túsiniǵi jámiyetti óziniń payda bolıw hám rawajlanıw tariyxına iye bolǵan bir pútin sociallıq sistema sıpatında túsiniwge imkán beredi. Ol jámiyettegi tiykarǵı, ishki hám tákirarlanıp turatuǵın sociallıq baylanıs hám qatnasıqlardı ashıp beriwge xızmet etedi. Sol sebepli formaciya tariyxıy processlerdi tek sırtqı hádiyseler dárejesinde emes, al olardıń mánisi tiykarında túsindiredi. Biraq tariyxı tek formaciýalar tiykarında tallaw hár dayım da real tariyxıy processlerge tolıq sáykes kele bermeydi. Sebebi sociallıq-ekonomikalıq formaciýalar teorıyası tariyxıy obyektiv hám nızamlı process sıpatında talqılaydı hám rawajlanıwdaǵı ayırım tosınnan sheginiwlerdi itibardan shette qaldıradı. Nátiyjede ol tariyxıy rawajlanıwdıń ulıwma logikasını sáwlelendiredi.

Áyne usı tárepleri civilizaciyanıń bir pútin sistema sıpatında bolıwın támiyinleydi. Eger usı sıpatlıq ózgeshelikler joq bolsa, civilizaciya da áste-aqırın kriziske ushıraydı hám joq boladı.

Joqarıdaǵı pikirlerden juwmaq shıǵarıw múmkin, civilizaciya túsiniǵi belgili bir xalıq, jámiyet yamasa mámlekettiń ózine tán rawajlanıw basqıshların bildiriw ushın qollanıǵanda ǵana ilimiy hám metodologiyalıq áhmiyetke iye boladı. Sebebi, xalıqlar hám mámleketler civilizaciyanıń tiykarǵı ózgeshelikleri hám de ózine tán belgilerin ayqın kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Келле В. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса // Цивилизации. Вып. 2. М., 1999. С. 32,
2. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. – Т.: Маънавият,
3. Эркаев А. Ўзбек маданияти ва миллий ўзликини англаш трансформацияси // Тафаккур. — 2023. — № 2. — С. 12–37.
4. Эркаев А. Глобаллашув ва миллий маънавият муҳофазаси // Ижтимоий фикр. — 2024. — № 1. — С. 22–55.
5. Berdimuratova A.K. Filosofiya No'kis "Bilim" 2010.
6. Бердимуратова А.К. Культура как объект философского анализа. Вестник ККфилиал Академии наук Уз. 2005.